

ÚVOD DO SOCIOLOGIE

RADOMÍR HAVLÍK

KAROLINUM

Úvod do sociologie

doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

Recenzovali:

prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc.

doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Václav Hozman

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání šesté, přepracované

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

Text © Radomír Havlík, 2015

ISBN 978-80-246-2843-1

ISBN 978-80-246-2853-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod	7
1. Předmět a funkce sociologie	9
2. Metody a techniky sociologického výzkumu	16
3. Nástin vývoje sociologie	23
4. Příroda, kultura, společnost	32
5. Základy pospolitého života a jedinec	43
6. Sociální struktura společnosti	56
7. Problémy etnických a národnostních vztahů	69
8. Společenský vývoj a myšlenka pokroku	77
9. Sociologické pojetí politiky	95
10. Sociální deviace	108
11. Sociologické přístupy k výchově a vzdělávání	114
Doporučená literatura	131

Úvod

Předkládané texty by měly sloužit především k základní orientaci v nejvýznamnějších tématech sociologie a být i určitou inspirací k hlubšímu **studiu společenských problémů**. Široké rozšíření těchto textů na fakultách pedagogických, ale i při výuce andragogiky, personálního managementu a v podobných oborech nás vedlo i k úsilí poskytnout podněty k sociologicky poučenému zamyšlení nad otázkami **výchovy, vzdělání a práce s lidmi**.

Sociologické myšlení by také mělo pomoci orientovat a ukázat soudy o věcech veřejných, dát jim nové inspirace, zvýšit odolnost proti předsudkům a snadným receptům, lépe porozumět jazykům společenských věd, ale i publicistiky a politiky, které se mnohdy v podivuhodných propleteních prolínají a překrývají. Usilujeme o předložení širšího **spektra různých přístupů**, pluralitní vidění světa, které je nejlepší cestou k porozumění složitosti problémů a mnohovýznamovosti promluv o společnosti. Takové porozumění přispívá k **smysluplnosti kulturně vedeného dialogu a k toleranci**, a to nejen „mezi sobě rovnými“, ale i se žáky a studenty, s nimiž se setkáváme na katedře a v neformálních kroužcích při zájmové činnosti.

Předmět a funkce sociologie

Snahy porozumět společnosti a světu, v němž žijeme, mají pradávné tradice a dlouhou, nezdídkou pohnutou historii. Zamyšlení nad mezilidskými a společenskými vztahy, platnými hodnotami a pravidly soužití, vztahy mezi muži a ženami, problémy výchovy, úlohy státu a svobody občana, místa náboženství, kultury, umění – toto vše a mnoho dalšího nalezneme již „u starých Řeků“, později v sociálních úvahách teologů a filozofů středověku, u humanistických a renesančních myslitelů, duchovních vůdců reformace a filozofů osvícenství 18. století i v krásné literatuře. Z hlediska sociologie, která se vyvinula z filozofického myšlení 19. století, mluvíme o těchto sociálních úvahách, disputacích a koncepcích jako o **protosociologických**. Byly v nich formulovány téměř všechny zásadní problémy, jakými se stále znepokojujeme, jako je problém moci, společenské rovnosti, spravedlnosti, vývoje a pokroku, svobody a determinovanosti lidského jednání, společenských cílů a nástrojů výchovy atd.

Odpovědi na mnohé položené otázky byly a jsou i nadále hledány také v rámci jiných věd (např. politické teorie, ekonomie, demografie, pedagogiky apod.) pomocí jejich metod. Koneckonců mají všechny společenské vědy svůj společný **objekt** – společnost, společenské vztahy a procesy. Liší se však svým **předmětem a metodami**, tj. především úsekem společenského života,

kterým se zabývají, úhlem pohledu na něj, způsoby jeho analýzy a prezentace svého poznání. Sociologové po celou dobu existence své vědy usilují o vymezení její specifiky, předmětu a metody, a to i ve snaze odlišit ji od ostatních společenských věd.

Co je předmětem sociologie a jaké jsou její funkce, se tak stává oblastí stálých sporů, jak zásadních, které oplodňují a prohlubují poznání společnosti a jejích různých stránek, tak sporů malicherných, kompetenčních. Nebudeme zde tyto spory rozebírat, pokusíme se jen o základní přehled.

Sociologie je vědou **o společenských jevech, vztazích a procesech**. Na rozdíl od historiografie se zabývá především současností. Pokud sociolog užívá historického pohledu nebo spolupracuje s historiky, pak mu jde o pochopení geneze současných jevů a o postižení základních vývojových tendencí. Nejen u části klasiků, ale znovu v nejnovějším bádání se jeví úzká součinnost historického a sociologického myšlení jako oboustranně velmi plodná.

Na rozdíl od filozofie, s níž má v teoretické rovině mnoho styčných ploch, je sociologie **vědou teoreticko-empirickou**. To na jedné straně znamená, že se stále vrací ke konkrétním faktům, které zhodnocuje, vykládá a na základě toho konstruuje a rekonstruuje svůj systém pojmů a kategorií, základních tezí, formuluje hypotézy a prověřuje jejich platnost, na druhé straně potom k samotnému pojímání faktů přistupuje z hlediska určitých pojmů, kategorií, prověřených tvrzení, z teorie odvozených hypotéz. Sociologie si klade ve velkém rozsahu i otázky praktické povahy, nabízí svoji pomoc při řešení konkrétních společenských problémů.

S filozofií je ovšem **svázána** historicky, vyvinula se z ní, především ze sociální filozofie a z filozofie dějin. Současně se od svého počátku v různé míře, více či méně uvědoměle, explicitně nebo implicitně (tj. výslovně nebo vnitřní logikou, zamlčeně) opírá o určitou filozofickou koncepci (hlavně o pozitivismus, marxismus, pragmatismus, novotomismus, existencialismus, fenomenologii).

Na rozdíl od dalších společenských věd se sociologie zabývá společností **komplexně**. Měla by tedy z různých stran a hledisek usilovat o celkový obraz, postihovat všechny společenské jevy a procesy v co nejširších a nejúplnějších souvislostech. Naproti tomu ostatní vědy studují jen určitý výsek skutečnosti v jeho vnitřních vztazích – např. ekonomických nebo politických. Mimo to ponechávají jiné vědy stranou některé dílčí **problémy**, kterých se tak v jakési „dělbě práce“ mezi vědními obory ujímá právě sociologie. Existují dále otázky, kterými se jiné vědní obory sice zabývají, ale i zde zůstává pro sociologický pohled otevřen prostor pro širší záběr zkoumání. Příkladem může být zkoumání delikvence mládeže, kterou se zabývají i právní vědy, psychologie, medicína apod.

Předmět sociologie je dále vymezen tím, že se na svůj objekt (společnost, společenské jevy, vztahy a procesy) dívá pro sebe typickým specifickým úhlem pohledu: dílčí společenské **jevy** zkoumá **komplexně vždy ve vztahu k jiným společenským jevům a procesům** (např. ekonomické ve vztazích k politice, k náboženství, morálce, ideologii apod.).

Nesmírná **rozmanitost sociologických směrů a škol** se projevuje rovněž v přístupu k vymezení předmětu sociologie. Za základ tohoto vymezení se tak berou různé jevy, či pojmové konstrukce: např. sociální struktura, sociální vztahy, skupiny, společenská fakta, sociokulturní jevy, sociální jednání a činnost, sociální interakce apod. Velmi instruktivní je přehled těchto pohledů v pracích M. Petruska. V zásadě však společným jmenovatelem různých přístupů k předmětu sociologie zůstává tvrzení, že je to teoreticko-empirická věda o společenských vztazích a procesech, která chce tyto jevy pomocí **vlastních metodologických nástrojů popsat** (složka empirická) a také **vysvětlit** (stránka teoretická).

Moderní sociologie se historicky vyvinula z určitých myšlenkových směrů a rozvíjela se na základě sběru a vyhodnocování bohatého empirického materiálu a s využitím poznatků jiných věd. Sama sociologie má již za zhruba 150 let své existence vlastní **teoretickou tradici**, i když úzce svázanou s vývojem filozofických koncepcí. Dějiny sociologie (viz dále jejich stručný nástin) lze nahlížet jako střídání dominantních **paradigmat**. Paradigmaty zjednodušeně rozumíme základní přístupy k chápání společnosti, k vymezování předmětu sociologie a k metodologii zkoumání společenských jevů a procesů.

Soudobou sociologii tak můžeme vidět jako vědu, ve které spolu (ve vzájemném ovlivňování i střetávání) existují různé pohledy na společenskou skutečnost, na sociální svět, který nás obklopuje. M. Petrusek doporučuje rozlišovat dvě základní paradigmaty dnešní sociologie (diskuze o preciznější chápání toho, co jsou paradigmaty, a která to jsou, ponecháme stranou).

Objektivistické paradigma chápe společnost především jako soubor relativně stabilních struktur, které vytvořila lidská činnost a jimž se jedinci přizpůsobují (sítě společenských vztahů, normy a hodnoty, struktury jazyka, materiální struktury sídel atd.). Společnost je tu systémem „daností“, na které jedinci a skupiny reagují, které jejich chování předurčují, determinují (podmiňují) a limitují.

Podle **paradigmatu interpretativního** je člověk rovněž postaven do daných společenských vztahů a normativních struktur. Odlišnost tohoto přístupu tkví však v tom, že vidí člověka jako aktivní subjekt, který uvádí všechny „danosti“ v život teprve tak, že jim připisuje smysl, významy, určitým způsobem je chápe, vykládá, různě je interpretuje a teprve na základě této interpretace jedná. V tomto pohledu není svět ani tak sumou objektivně daného, ale je především tím, za co lidé žijící v sociálním světě tyto danosti považují. Člověk totiž nejedná podle toho, jaká situace je objektivně, ale podle toho, jak ji díky svému vědění a zájmům subjektivně vidí.

Mnoho sociologických **škol a směrů**, se kterými se setkáváme, se v podstatě vyvinulo v rámci uvedených dvou hlavních paradigmat. Tak v rámci objektivistického paradigmatu jde zejména o různé varianty pozitivismu, marxismu a o strukturální funkcionalismus. V rámci paradigmatu interpretativního se jedná o školy symbolického interakcionismu, fenomenologické sociologie, etnometodologie.

Přikláním se k názoru, že není možné rozhodnout, které z obou paradigmat je správné, neboť každé z nich vyjadřuje podstatné prvky pravdivého poznání společnosti. Je nesporné, že svět je na jedné straně každému člověku dán, je realitou, s níž nemůže mnohdy nic udělat, že však na druhé straně konkrétní podoba sociálního světa v mnohém závisí právě na tom, jaký k němu má člověk vztah a co s ním dělá.

Sociologie je tedy věda **multiparadigmatická**, charakterizuje ji pluralismus teorií.

V určitých sociologických koncepcích a disciplínách vyniká **teoretická stránka**, úsilí o výklad společenských vztahů a procesů, v jiných **konkrétní výzkum** a pokusy o hledání **aplikací** sociologického poznání do praxe. Odtud se objevují i krajnosti v pohledu na předmět, metody a funkce sociologie. V jedné krajnosti je nejkomplexnější vědou o společnosti, které také ostatní vědy poskytují poznatky dílčího charakteru (a jsou jí tak či onak podřazeny); v druhé se omezuje na konkrétní výzkumy pro potřeby podniků, škol, městských správ, státních institucí atd. (např. výzkumy veřejného mínění, názorů lidí na vybrané problémy, uplatnění absolventů škol, otázky studijní morálky, profesní volby, nezaměstnanosti apod.).

Sociologie se tak podle různých hledisek bohatě člení, **diferencuje**. Někteří autoři a jimi vyznávané směry pokládají za hlavní předmět sociologie společnost jako celek, studium velkých skupin a hlavních vývojových trendů (makrosociologie), jiní vidí její doménu ve zkoumání mezosystémů (odvětví, podniků apod.), další ve studiu malých skupin (mikrosociologie) typu rodiny, pracovní skupiny, diskutujícího kroužku, v poznávání dynamiky těchto skupin (vzniku, rozvoje, formování vztahů, rozkladu, zániku) a v poznávání vztahů mezi jedinci, jedinci a skupinou atd.

Jedny koncepce upřednostňují **studium řádu**, pořádku, mechanismů fungování, faktorů zajišťujících relativní stabilitu (např. školského systému, podniku, politického systému apod.). Jiné preferují sledování faktorů a procesů **změn, vývoje**, evoluce i revolucí. Objektem studia mohou být jak dlouhodobé dějinné procesy či náhlé zásadní zvraty, tak např. i zcela konkrétní problémy jak dílčí změny prosadit, nebo jak jim naopak zabránit, jak regulovat a usměrňovat konflikty rozmanitého druhu.

Některé přístupy uvádějí do centra pozornosti **neosobní** organizace, instituce, pozice atd., jiné kladou důraz na **úlohu jedinců**, kteří tyto pozice zaujímají, hrají určité společenské role, ožívují svojí činností organizace, žijí svou **každodennost**.

Bylo by možné jistě uvést ještě řadu diferencujících hledisek, vraťme se však, v poněkud jiné poloze ke **vztahu teorie a konkrétního empirického poznání**, který nám do určité míry sociologii jako celistvou nauku vnitřně hierarchicky diferencuje.

Na „nejnižším patře“ nacházíme prostý popis společenské reality – **sociografii**. Sociolog zjišťuje např. rozložení názorů, mínění a postojů (např. k práci, ke studiu, na řízení určité oblasti), nebo může zaznamenávat výskyt

a zastoupení nějakého jevu či skupiny v populaci (např. podíl žen, různých věkových, vzdělanostních nebo profesních kategorií; kriminality, rozvodovosti) atd. Mohou být rovněž zjišťovány rozdíly v názorech různých skupin nebo četnost výskytu určitých jevů v čase a v prostoru (např. rozložení voličských sympatií podle kategorie obce, změny volebních výsledků v průběhu let). Obvykle je základní úlohou sociografického výzkumu **popis, informace o výskytu, četnosti, mohutnosti a rozložení určitého jevu** podle zvolených hledisek. Z pohledu sociologie jako vědního oboru je deskripce stavu vlastně jen dílčí (byť velmi významný a nezbytný) krok. Z hlediska praktické potřeby, např. řízení organizací, může jít o zjištění zásadní povahy, která mapují situaci, mohou upozornit na rizika a úskalí, možnosti a limity možných praktických opatření. Zveřejnění výsledků sociografických šetření v určité formě a v určité době je třeba vždy posuzovat jako závažný čin, který může významně ovlivnit (očekávaně i nepředvídaně) samu společenskou skutečnost. Např. publikace předvolebních odhadů může orientovat váhající voliče. Naopak nevhodně zvolená publicita může mít „bumerangový efekt“, nežádoucí dopad – může se svými neočekávanými důsledky obrátit proti zájmům toho, kdo publikoval.

Na vyšší úrovni obecnosti stojí sociologické **analýzy jednotlivých oblastí společenského života**. Tyto analýzy překračují úroveň základní deskripce již tím, že k výzkumu přistupují z hlediska určitých předchozích znalostí a teoretických a metodologických předpokladů. Výzkum svými poznatky doplňuje existující sumu poznatků, prověřuje či zavrhuje určité hypotézy, předpoklady o vztazích (např. hypotézu o diferencovaném přístupu k metodám výchovy v závislosti na sociálním zařazení vychovávaného), formuluje zobecnění platná pro určitou oblast činnosti, rozvíjí je do určitého systému, teorie. Mluvíme potom o **teorii středního dosahu** (R. K. Merton). Takové dílčí zkoumání, rozpracování pojmového aparátu a teorie platné pro určitou oblast společenské skutečnosti pak tvoří jednotlivé **sociologické disciplíny**. Sociologie se na této úrovni vlastně rozpadá na mnoho specializovaných částí.

Existuje celá řada takových dílčích sociologických disciplín, které lze klasifikovat podle různých hledisek. Lze např. nabídnout takovéto **členění sociologie** na jednotlivé disciplíny či jejich skupiny:

- makrosociologie (sociologie sociální změny, sociálních hnutí, společenských systémů);
- sociologie sociální stratifikace (rozvrstvení) a třídních vztahů;
- srovnávací a historická sociologie;
- sociologie rasových a etnických skupin (blízká etnologii);
- sociologie „gender“ (sociologie ženy, ženských hnutí);
- sociologie ekonomického chování;
- sociologie organizace a řízení;
- sociologie práce, podniku, průmyslu, zemědělství;
- sociologie politiky (politických institucí, stran, státu);
- sociální ekologie, sociologie lidských sídel (města, venkova, urbanizace);
- sociologie sociální kontroly, deviantního chování, sociální patologie;

- sociologie práva, normativních systémů;
- sociologie vědění, vědy, náboženství, umění;
- sociologie volného času, sportu apod.;
- sociologie masové komunikace, masových sdělovacích prostředků;
- sociologie zdraví a nemoci;
- sociologické aspekty demografie, populačních problémů;
- sociologie rodiny;
- sociologie věkových skupin (dětí, mládeže; sociální gerontologie);
- sociologie výchovy a vzdělání atd.

Výčet ovšem lze nejen různě strukturovat, ale i dále rozšiřovat, v různých zemích mohou být rozvíjeny další disciplíny podle společenské potřeby nebo zájmové orientace badatelů. Může se např. ustavit sociologie volebního chování, reklamy, vojenství, války, literatury atd.

Tyto jednotlivé sociologické disciplíny, které se zabývají různými konkrétními dílčími stránkami (segmenty) sociální skutečnosti, de facto vlastně ve svém souhrnu dávají výpověď o obsahu sociologie jako celku. Přehled sociologických disciplín UNESCO jich koncem 80. let uvádí více než osm desítek, ve standardním desetinném třídění kolem stovky.

Na nejvyšší úrovni výstavby sociologie jako vědy se setkáváme s **obecnou teorií, obecnou (teoretickou) sociologií**, která aspiruje na výklad obecných pojmů, na postižení zákonitostí lidského sociálního chování, vztahů a procesů. Větší prostor zde zaujímají logické úvahy a tvůrčí imaginace (obrazotvornost) než přísná interpretace zjištěných fakt. Ale i obecná sociologická teorie musí mít stálý (třeba i zprostředkovaný) živý vztah, korelát v empiricky postižitelné skutečnosti.

Sociologie se tu také vědomě či nechtěně (až dokonce někdy explicitně odmítavě) inspiruje filozofií a poznatky jiných společenských věd (zvl. antropologií, historií, ekonomii, psychologii). Podněty vycházejí i z věd ostatních (např. z biologie, teorie systémů apod.).

Specifikou sociologie je nakonec to, že v její výstavbě samostatnou roli hraje **sociologická metodologie**, oblast zkoumání, rozpracování, prověřování metod, procedur a technik výzkumu, hledání oblastí, podmínek a mezi jejich použitelnosti, důsledků jejich užití pro výklad skutečnosti i pro skutečnost samu. Zde již se sociologie začíná zabývat sama sebou, formuje svoji **meta-teorii**, tj. teorii, zabývající se strukturou, metodami a vlastnostmi sociologie samé. Metateorie analyzuje systém výroků a pojmů sociologických teorií, určuje jejich hranice, rozsah platnosti, zabývá se jazykem vědy atd.

Tím se dostáváme k další otázce, kterou si sociologie kladla od svého počátku – k otázce jejich **funkcí**.

Sociologie, tak jako každá věda, musí především plnit funkci **poznávací**, rozšiřovat lidské vědění o člověku a společnosti. Od počátku také aspirovala na praktické cíle, někdy na funkce **reformátorské** (případně dokonce **revoluční** přeměny světa), jindy tíhla spíše k funkci sociálně-regulativní,

sociálně-inženýrské (ve smyslu stabilizující, udržující a rozvíjející stávající řád, status quo). O povahu těchto funkcí se vedou spory z hledisek různých ideových a politických koncepcí. Sociologie tak plní praktické úlohy, usiluje o aplikace svého poznání v praxi. Vždy si pak klademe i otázky, v čí prospěch a s jakými faktickými očekávanými i neočekávanými, žádoucími i nežádoucími, hlavními i doprovodnými důsledky. Odpovědi na tyto otázky vedly znovu k zvýraznění sebekritického pohledu na sociologii (A. Gouldner) a k hledání cest k naplňování **humanizující funkce sociologie** (která se ovšem může zvrtnout až do ideologického využití a zneužití). Jde totiž o to, aby sociologické poznání poskytovalo člověku orientaci ve společnosti a ve vztazích mezi lidmi, umožnilo mu vysvětlení a hledání alternativ jeho vlastní životní situace (i situace společenství, v němž žije). Aby se stal „odolnějším“ vůči manipulaci (také sociologicky poučené), např. ze strany politické propagandy, komerčního tlaku prodejců zboží a služeb různého druhu, vůči svodům k jednostranně konzumní orientaci, k níž je veden (také sociologicky poučenou) reklamou apod. Jde o to, aby sociologie poskytla tomu, kdo chce, informace a paletu výkladů světa s možností volby.

/2/

Metody a techniky sociologického výzkumu

Jak již bylo řečeno, rozpracovala sociologie (zejména pod vlivem empirismu americké sociologie 30. let) vlastní **metodologii**. V jejím rámci či pod jejím vlivem sociologové rozvinuli bohatou škálu konkrétních metod, procedur a technik sociologického zkoumání – Sociologie se tak oprostila od nutnosti pouze přejímat empirický materiál z jiných zdrojů (oficiálních statistik, denního tisku, z historiografie atd.), jak bylo typické pro 19. století a v podstatě až do 20. let minulého století. Cenným zdrojem materiálů i podnětů pro sociologickou analýzu byly tzv. **sociální přehledy** (*social surveys*), které mohou být pokládány za první empirické sociologické studie ve vlastním smyslu. Vznikaly obvykle pro charitativní účely a mapovaly životní poměry lidí v určitém místě (klasická práce – Ch. Booth: *Life and Labor of People in London*, 1889–1902). Vedle sociálních přehledů patří k prvním empirickým pracím tzv. **případové studie** (*case studies*), které zachycují určitý dílčí jev v jeho vývoji. Popisují některé společenské problémy (např. nezaměstnanost, proměny školství) nebo život lidí v nějakém místě, obci, městě.

Významný podnět pro empirický výzkum dala tzv. **chicagská škola** zajímající se o tzv. sociální ekologii, zvláště o život měst a sociální patologii v nich apod. Za klasické studie bývají pokládány práce manželů Lyndeových

z roku 1929, popisující empiricky život amerického středního města, a dále studie W. I. Thomase a F. Znanieckého o polském rolníkovi v Evropě a Americe 1918–1920. Posledně jmenovaná práce formuluje jako jedna z prvních uceleně **principy empirického výzkumu** a empirismu (viz kapitola 3).

V dalším vývoji se zbabila empirická sociologie některých předsudků (např. proti teorii, v odmítání hodnocení apod.) a rozvinula celou škálu rozmanitých metod a technik výzkumu.

Dlouhodobě se právě pod vlivem amerického empirismu s jeho orientací na konkrétní průzkum a praktickou aplikaci rozvíjely **metody kvantitativní**. Formovaly se základní požadavky na výzkum a jeho organizaci, na kritéria „vědeckosti“, na možnost společenské jevy kvantifikovat, tj. vyčíslit, „změřit“, srovnat.

V posledních letech vzrostl výrazný zájem o hlubší postižení společenských jevů i z hlediska smyslu, který jim lidé přikládají, tedy z hlediska často „neměřitelných“ kvalit – rostou tak i nároky na rozvoj **metod kvalitativních**.

Uvedeme alespoň některé základní informace o metodách a technikách sociologického výzkumu, neboť se může ukázat užitečné např. zmapovat vztahy, názory a postoje pracovníků pro organizační opatření v podniku nebo zpracovat analýzu vzdělávacích potřeb pro vzdělávací práci (nebo zadat) apod. Je pak dobré mít alespoň hrubou představu, jak by výzkumník měl postupovat, co je možné na něm požadovat, jaké otázky mu lze klást, co je vhodné na jeho práci kontrolovat. Načrtneme si tu několik zásad pro **organizaci výzkumu**.

Na počátku každého výzkumu nebo i jen dílčí sondy je třeba si ujasnit **cíl**. Mělo by být zřejmé, zda jde o prosté zjištění názorů, mínění nebo postojů (tady ovšem jde již o složitější problém, protože se ptáme také na emocionální vztah a vnitřní připravenost jednat určitým způsobem), či zda jde o popis, četnost a rozložení určitých jevů, nebo zda požadujeme hlubší analýzu faktorů, které působí na tyto jevy a na možnost změny (např. získání zájmu rodičů a žáků o problémy školy, nezaměstnaných o rekvalifikaci atd.).

Takové stanovení cíle pak spoluurčuje postup, který by se měl alespoň v hrubých rysech (u základního výzkumu podrobně) vyloužit v **projektu**, plánu výzkumu či šetření. Projekt by měl obsahovat vedle určení cíle také jasné **vymezení předmětu a objektu výzkumu** – tedy konkrétně co a koho budeme pro dosažení stanoveného cíle zkoumat. Např. v případě studia delikvence mládeže na sídlišti si musíme vymežit, jaký druh delikvence máme na mysli, jak ji charakterizujeme, zda budeme zkoumat samotné mladé delikventy nebo (i) jejich rodiče, bydlící na sídlišti, policisty apod.

Předmět i objekt výzkumu je třeba hlouběji vymežit a „definovat“ – pokud možno s využitím poznatků předchozích výzkumů, studií různých dokumentů, pramenů a literatury k danému tématu.

Procedury, metody a techniky sběru dat a jejich následného zpracování je třeba volit v závislosti na cíli, povaze předmětu a objektu výzkumu, ale (často bohužel) i na technických, časových a finančních možnostech. Může se také ukázat potřeba spolupráce odborníků různého zaměření (psychologů,

pedagogů, lékařů, právníků, ekonomů apod.) i širokého technického zázemí, např. využití existujících tazatelských sítí nebo vybudování vlastních, využití výpočetní techniky atd.

Použité techniky (dotazník, scénář pro pozorování nebo pro rozhovor) by měly být zpracovány na profesionální úrovni. To vyžaduje mimo jiné i znalost a užití již prověřených postupů, při zpracování vlastních technik znalost a respektování řady pravidel (např. s ohledem na citlivost problému pro dotazované, psychologickou atmosféru, povahu zkoumaných skupin). Je třeba se zabývat i takovými otázkami, jakými jsou grafická úprava dotazníků nebo v případě využití tazatelů jejich důvěryhodnost (pro tázané i pro badatele) i proškolenost pro tuto práci. Je třeba si uvědomovat nejen to, že nevhodně provedená dotazníková akce může přinést zavádějící data, ale i to, že každé dotazování (i jiné způsoby zkoumání lidí) zpětně ovlivňuje zkoumané – a nemusí to být v žádoucím směru. Příkladně časté dotazování vede k nárůstu odmítnutí, může se stát také zdrojem fám, ale i averzí vůči tomu, co sledujeme, event. vůči tomu, kdo zkoumá. Výzkumem mnohdy mýlně a postoje vlastně nejen zkoumáme, ale i spoluvytváříme – a je v našem zájmu vědět jak.

Je užitečné rozlišit základní **procedury výzkumu**:

- statistickou,
- monografickou,
- experimentální,
- historicko-srovnávací.

Ve výzkumu je často velmi důležité **statistické zpracování**, kterému by měly být v nezbytné míře podřízeny příprava výzkumu i povaha technik sběru dat. Statistiky se využívá velmi často, je jedním z nejvýznamnějších nástrojů v případě použití tzv. **statistické procedury** výzkumu. Tuto proceduru (jako užití určitého souboru technik sběru a zpracování dat a organizace výzkumu) budeme obvykle volit pro potřebu extenzivních (do širě založených) šetření velkých populací. Pak nejčastěji pracujeme se vzorkem – vybranou částí populace. Sociolog by měl (nejlépe ve spolupráci se statistikem) být garantem, že údaje – např. názory zjištěné na tomto vzorku – reprezentují názory celé populace, že jsou **reprezentativní**. To znamená, že ve vybraném vzorku je s dovolenou odchylkou poměrově stejná skladba tázaných jako ve skutečné populaci, která je objektem našeho zájmu, v základním souboru (např. dospělého obyvatelstva ČR, obyvatel města, rodičů mentálně narušených dětí, učitelů jako sociální skupiny apod.), a tedy i pravděpodobně shodné rozložení určitých vlastností nebo názorů.

Nevýhodou statistické procedury je, že složité společenské a sociálně psychologické problémy a pojmy musíme zjednodušit pro potřeby statistického zpracování, musíme je „přeložit“ do jasných formulací dotazníku, často do uzavřených otázek (s předepsanými možnostmi odpovědí). Kritici pak právem poukazují na výraznou redukci informací, a tedy i ochuzení našeho poznání.

To se pak stává výzvou i pro rozvoj kvalitativních metod, tázajících se po smyslu a významu sociálního jednání, vztahů a procesů.

Statistická procedura poskytuje velmi cenné informace především o velkých souborech (zvláště při možnostech použití náročnějších statistických analýz), hodí se pro potřeby výzkumů mínění a postojů, pro sledování hlavních charakteristik společenské struktury (např. skupin profesí, vývoje vzdělanostní skladby, životní úrovně apod.). Lze doporučit využívat i údaje ze sčítání lidu (v Československu v letech 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991, 2001, 2011) a tzv. *Mikrocenzů* (zvl. 1967, 1978, 1984, 1989, 1992, 1996, 2002, od roku 2005 šetření Životní podmínky SILC), kde obvykle již spojili úsilí statistikové a sociologové. Pro potřeby sociologické informace jsou užitečné i oborové a odvětvové statistiky (např. školských informací, statistické rozbory odborníků, analýzy pracovních sil, nezaměstnanosti apod.), data institucí pro výzkum veřejného mínění apod.

Druhou významnou procedurou sociologického výzkumu je **procedura monografická**. Užíváme ji tam, kde máme zájem o hlubší analýzu problémů určitého menšího společenství (školy, malé obce, čtvrti, sídliště apod.). V rámci monografické procedury se využívá nejen dotazníků a rozhovorů s vybranými respondenty (tázanými), ale celé škály technik sběru dat a informací. Rozhovory (interview) mohou být vedeny se všemi, kteří nás zajímají z hlediska potřeb řešení problému, mohou jít více do hloubky, nemusejí se vázat na uzavřené otázky, poskytují větší prostor pro to, aby se tázaní rozhovořili podle své potřeby (ovšem i takový rozhovor musí mít určitý scénář, program). Interview může být doplněno (rovněž naprogramovaným) pozorováním prostředí, podmínek života, činností a výsledků činností. Mezi techniky tu lze zahrnout také studium dokumentů, statistik, matrik, zápisů schůzí, využití filmových nebo zvukových záznamů. V rámci této procedury je možné použít rovněž techniku zúčastněného pozorování, kdy se badatel nebo zaškolený pozorovatel dočasně účastní života skupiny, prožívá s ní její osudy, radosti i strasti. Tedy v rámci monografické procedury se skrývá i možnost využití technik kvalitativních. Problémem procedury je ovšem její pracnost a to, že výsledky nelze (nebo jen s velkými výhradami) zobecnit – např. poznatky o životě jedné jihomoravské vesnice nelze vykládat jako obecný styl venkovského života nebo je mechanicky přenášet na život vesnice severočeské.

Experimentální procedura patří spíše do sféry základního výzkumu na pomezí sociologie a sociální psychologie. Jejím principem je srovnávání chování dvou typů skupin (experimentální a kontrolní) v experimentální uměle navozené situaci. V experimentální skupině provedeme určitý zásah, změnu (např. stylu vedení, forem výuky apod.) a sledujeme odlišnost chování této skupiny od chování skupiny kontrolní, v níž ke změně nedošlo. Rozdíly potom pokládáme za důsledek experimentálního zásahu. Podmínkou platnosti je ovšem jednak srovnatelnost skladby obou typů skupin (např. dle věku, pohlaví, profese, vzdělání atd.), jednak to, abychom měli pod kontrolou všechny další možné vlivy působící zvnějšku na chování ve skupinách. To lze však splnit

obvykle jen v laboratorně vytvořených podmínkách – v praxi prováděné „experimenty“ často tyto požadavky neplní. Je proto vždy nutné pečlivě vážit všechny možné vlivy na sledované skupiny (včetně toho, aby se mezi sebou např. nedomluvily) a brát výsledky s výhradami – a to jak v případech experimentů, které nemají laboratorní povahu, neboť nelze nikdy sledovat všechny působící faktory, tak těch, které tuto povahu mají, protože nelze nikdy plně přenášet poznatky umělého laboratorního prostředí do daleko složitější reality. Vždyť např. již samotné vědomí, že jsme objektem pozorování, (natož „experimentu“) působí, i když třeba jen dočasně, na naše chování.

Do výčtu sociologických procedur bychom dále měli zařadit **proceduru historicko-srovnávací**. Zde je možná a žádoucí spolupráce sociologa a historika. Hlavním úkolem může být studium vzorů i varovných zkušeností minulosti, hledání společného a odlišného, a tedy i možností „poučit se z dějin“. Obecně ale zřejmě platí, že historii nelze nikdy zrekapitulovat, poučení může být jen dílčí, spíše než věcné pouze metodické (např. jaké přístupy se za jakých situací „vyplácely“ nebo naopak). Cennější je studium geneze určitého jevu, příčin, podmínek a předpokladů, za nichž určitý jev vznikl, měnil se a vyvíjel, sledování tendence. Takové poznání pak umožní určit s větší pravděpodobností orientaci dalšího vývoje a jeho alternativy, a tak do určité míry i „zasáhnout“. Ovšem i tyto zásahy mohou mít i nežádoucí a neočekávané důsledky (i ty by měl sociolog jako možné předvídat). Příkladem tu může být studium vývoje rodiny jako společenské instituce, vývoj profesní struktury, sociálních konfliktů, společenských funkcí výchovy a vzdělávání atd.

K zajímavým metodám sociologického výzkumu, jejichž použití je účelné v oblasti organizace a řízení a ve skupinové práci s lidmi, patří **sociometrie**. Je vhodná především pro studium malých skupin (pracovních, školních tříd) a vztahů mezi jednotlivci. Skupiny charakterizujeme na základě zjištění sítě sympatií a antipatií mezi jejími členy, a to především podle ochoty či neochoty každého jedince s ostatními konkrétními jedinci sdílet určitou činnost. Jde o metody společné mikrosociologii i sociální psychologii, využívané ve školství, zdravotnictví a průmyslu.

V soudobé sociologii je stále nejširším proudem metodologie založená na kvantitativních metodách a technikách. Jsme však přece jen od dob nástupu amerického empirismu 30. a 40. let poučenější o tom, jaké jsou jejich limity – nesou s sebou téměř vždy jistá (i když často účelná) zjednodušení problému. Mohou mít sice vysokou informativní hodnotu, chybí jim však mnohdy možnost hlubšího ponoření do problému. Někteří autoři poukazují i na jejich odcizující dimenzi, v níž se člověk obrazně řečeno mění v číslo respondenta s možnými předepsanými reakcemi.

Také proto velmi výrazně vzrostla popularita **kvalitativních metod**. K nim patří již zmíněné zúčastněné pozorování, které umožňuje nejen záznam chování druhých, ale i spoluprožívání. Dále k nim můžeme zařadit různé typy hloubkových i skupinových rozhovorů, analýzu spontánně vzniklých dokladů lidské činnosti (dopisů, pamětí neurčených veřejnosti, deníků),